

Ana IVANOVIĆ*

BRANKO FILIPOVIĆ FILO — UMJETNOST BEZ KOMPROMISA

Sažetak: Tekst predstavlja adaptirani sažetak predavanja održanog povodom 25 godina od smrti umjetnika i akademika Branka Filipovića Fila u organizaciji CANU, novembra 2022. Tekst se bavi umjetničkom praksom Branka Filipovića Fila, s posebnim osvrtom na rani period i enformel u kontekstu društvenopolitičkih prilika s kraja pedesetih i prve polovine šezdesetih godina XX vijeka, kao i na pitanje istorizacije i kontekstualizacije pozicije njegovog umjetničkog djelovanja.

Ključne riječi: kontekstualizacija, enformel, slikarstvo, umjetnička pozicija

Treba raditi tako i toliko kao da ćeš stati u sam vrh istorije slikarstva, a vrijeme će izvršiti neminovno taloženje i odabiranje pravaca, pokreta, imena.¹

Umjetnik Branko Filipović Filo svoj stvaralački put započinje u deceniji nakon Drugog svjetskog rata, i ako govorimo o kontekstu u kome je stvarao i o specifičnosti tog puta na kom nije postojala mogućnost kompromisa, uvidjećemo da njegova pozicija nije bila nimalo komfortna i laka. Pored toga, Filov rad je pratio i jedan paradoks, koji nerijetko

---

* Ana Ivanović, istoričarka umjetnosti, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje

¹ Vukadinović S., Pavlović M., Susret sa umjetnikom — *Svježi rukopis prirode, Pobjeda*, Titograd, 15. IX 1975, 7.

susrijećemo i danas — zahvaljujući sopstvenim naporima i zalaganjima, ostvario je više značajnih predstavljanja izvan granica svoje zemlje i njegov rad bio je valorizovan u međunarodnim okvirima. Kada je riječ o njegovom opusu iz perioda enformela u okvirima jugoslovenske moderne umjetnosti, njegovo ime je nezaobilazno, a time i u potpunosti istorizovano. Međutim, kada je enformel bio u zamahu na beogradskoj sceni, njegova umjetnost nije bila toliko vidljiva zbog uskog kruga kritike, koji je nije označio ravnopravnim dijelom te scene.

S druge strane, sâm Filo nikada nije ni insistirao na tome da bude „institucionalno potvrđen”, niti mu je to bilo od presudnog značaja — on bi se bavio slikarstvom sa ili bez toga jer je slikarstvo za njega bilo poziv neodvojiv od života i izvan potrebe da se prikloni stilu, pravcu ili dominantnom toku. Kada su ga pitali „kom se privolio carstvu”, Filo je rekao:

Čini mi se da idem svojom stazom — ka svom cilju. Stvaram u mašti neki čudan svijet — vanzemaljski, njega pokušavam da preselim na platno, ne reducirajući pri tome ništa od svoje uobrazilje. To je u stvari figurativno slikarstvo, ali figure su 'viđene' onako kako ih drugi ne bi mogao ni naslutiti. Zato me upravo sad kritičari stavljaju u kategoriju slikara — vizionara. Ovog puta bih rekao da su gotovo pogodili.²

Filovu ranu mladost obilježice ratna dešavanja. Sa samo sedamnaest, osamnaest godina bio je u logoru, da bi se već sa dvadeset priključio NOB-u. Nakon rata, na Cetinju 1946. godine osnovana je Umjetnička škola, koju je upisao kod profesora Petra Lubarde, a završio 1950, nakon njenog preseljenja u Herceg Novi, u klasi profesora Mirka Kujačića. Obrazovanje je nastavio na Akademiji likovnih umetnosti u Beogradu, a zatim i specijalni tečaj kod Mila Milunovića. U toku studija, pohađao je umjetničku radionicu kod profesora Jaroslava Kratine, gdje je izučavao tehniku fresko slikarstva, što će u određenoj mjeri uticati na promjenu njegovog slikarskog postupka, uz istraživanja s materijom koja je uporedo s izučavanjem tehnike vršio. Iz ovih eksperimenata ući

² Berkuljan Z., *Branko Filipović — Filo: Ne plašim se ni folkloru, Pobjeda*, Tigarad, 13. IX 1970, 9.

će u likovni jezik enformela koji će obilježiti njegov rad pedesetih i prve polovine šezdesetih godina. Prije nego što je ušao u svijet enformela, Filo se kretao u polju figuracije, motivski dominantno opredijeljen za pejzaž. Međutim, već i tada njegov umjetnički credo bio je sloboda stvaralačkog čina, koji je nastojao da materijalizuje u ranim pedesetim, kroz učešće u likovnoj grupi *Trojica*, koju su pored njega činili i slikari Gojko Berkuljan i Aleksandar Aco Prijić. Kao grupa istomišljenika osjećali su potrebu otklona od ideološke represije u umjetnosti, zalažući se za potpunu slobodu likovnog izraza, čime će se voditi tokom svog cjelokupnog stvaralaštva.

Nakon trauma Drugog svjetskog rata, u svijetu dolazi do značajnih geopolitičkih prestrojavanja, koja će usloviti novo poimanje i doživljaj realnosti. Na evropskoj umjetničkoj sceni dolazi do pronalaženja i uspostavljanja novog vizuelnog jezika, koji bi odgovorio na novo shvatanje stvarnosti — stvarnosti opustošenih i razorenih prostora, beznađa, teške oskudice i socijalnog raslojavanja, neizvjesne egzistencije i otuđenosti. Javljaju se filozofija egzistencijalizma, teatar apsurdna, disonantna i atonalna muzika, a u likovnoj umjetnosti jedna antiestetička, nereferecijalna vizuelnost³ — u Evropi to je enformel, lirska apstrakcija, tašizam, u SAD to je apstraktni ekspresionizam ili slikarstvo akcije.⁴

Enformel u okviru jugoslovenske moderne umjetnosti, konkretno u okviru beogradske scene, čijem je krugu pripadao i Filo, javio se s izvjesnom hronološkom distancom od evropskog, i imao je svoje specifične uzroke pojavljivanja i umjetničke postupke. Naime, odnos vlasti prema umjetnosti i kulturi zavisio je, najprije, od spoljnopolitičkih

---

³ Kruljac L. Vesna, *Beogradski enformel u polemičkom kontekstu srpske kulture pedesetih i šezdesetih godina 20. veka*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2015, 200. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4261/Disertacija67.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (Pristupljeno: 14. 5. 2023)

⁴ SAD i Evropa navedene su kao indikativne tačke za ilustraciju dvije strane u težnjama za kulturalnu dominaciju nakon rata. U Japanu se, takođe, javlja potpuno nova percepcija umjetnosti i potreba da se preispita kreativni proces i estetske vrijednosti. Preuzimajući iskustva enformela, ova umjetnost u odnosu na zapadni model uključuje tradicionalni japanski senzibilitet i estetiku u svoju praksu, ideju praznog prostora i elegancije kroz bjelinu, uz gestualne crne poteze, s inspiracijom u istočnjačkoj kaligrafiji. Uz enformel, javlja se i grupa Gutai (1954), koja je razvijala procesualnost i performativnost i interakciju čovjeka i materije.

interesa, ali i od imperativa izgradnje socijalističkog poretka i pozicije koju je Jugoslavija imala u okviru hladnoratovske podjele. Drugim riječima, taj odnos bio je određen trenutkom otvaranja prema Zapadu ili revitalizacije odnosa sa Sovjetskim savezom. U takvoj konstelaciji, nakon napuštanja socijalističkog realizma kao dominantne doktrine u umjetnosti nakon rata, iskristalisao se socijalistički modernizam. U okviru njega preovladavao je estetizam s ishodištem u stilski raznolikim, politički korektnim i neutralnim, ideološki prihvatljivim likovnim preokupacijama svojstvenim međuratnom intimizmu.⁵

Kao reakcija na takvu klimu, između ostalog, javlja se enformel, a među protagonistima koji su, po riječima L. Trifunovića, ponudili alternativu takvoj društvenoj situaciji, bili su: Branislav Protić, Živojin Turinski, Vera Božičković-Popović, Vladislav Šilja Todorović, Zoran Pavlović, Mića Popović, Lazar Vozarević i Branko Filipović Filo.

U svom radu koristili su neslikarske materijale, nelikovna izražajna sredstva i nestandardne operativne postupke, koje Lazar Trifunović sistematizuje u tri grupe: koncentracija slojeva (Branislav Protić, Zoran Pavlović, Živojin Turinski); spaljivanje materije (Mića Popović, Lazar Vozarević); curenje likida (Vera Božičković-Popović, Branko Filipović Filo, Vladislav Šilja Todorović)⁶. Ta podjela je samo načelna, budući da su svi umjetnici koristili sve navedene postupke, ali je važno naglasiti da je beogradski enformel, prije svega, bio fokusiran na istraživanje materije, više nego na filozofske konotacije s kojima se enformel kao takav povezuje.

Otklonom od tradicionalnog poimanja koncepcije slike, koji je bio imanentan enformelu, narušen je tradicionalni sistem estetičkih vrijednosti, što je, u lokalnom kontekstu, izazvalo reakciju i polemičku atmosferu i donekle restriktivan odnos prema stvaralaštvu enformela.⁷

⁵ V. opširnije u: Denegri Ješa, *Srpska umetnost 1950–2000. Pedesete*, Orion, Beograd, 2013, 272–273.

⁶ Trifunović Lazar, „Enformel u Beogradu”, u: *Studije, ogledi, kritike*, 3, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1990, 111.

⁷ V. opširnije u: Kruljac L. Vesna, *Beogradski enformel u polemičkom kontekstu srpske kulture pedesetih i šezdesetih godina 20. veka*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 2015, 25–95. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4261/Disertacija67.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (Pristupljeno: 14. 5. 2023)

Filo je u okviru struje beogradskog enformela imao specifičnu poziciju. Osim što nije bio aktivni sudionik u smislu zvaničnih selekcija prilikom predstavljanja protagonista ovog pravca, njegovo poimanje enformela baziralo se na njegovim tehničkim i jezičkim karakteristikama. Takvim postupkom bi našao adekvatan izraz za svoje motivske preokupacije, koje se gotovo nikad nijesu udaljavale od referencijalnosti u prirodi. Filo u enformelu nije vidio polje filozofskog iskaza, već, kako je sam rekao:

Mene duboko impresioniraju motivi prostora, horizonta i svemirskog beskrajja kad u meni te inspiracije dalje evoluiraju. Naravno, pri tome sam morao da tražim i adekvatan način slikarskog izražavanja. Teme su, zapravo, takve da su me same po sebi orijentisale na onaj pravac kojim će one dobiti u reljefnosti, fluidnosti, impozantnosti i čime će te teme poprimiti attribute što ih stvarnost prostora daruje i slikareva vizija još više oplemenjuje. Zato sam na sebi, čini mi se, svojstven način i prigrlio enformel.⁸

Upravo zbog toga pojedini autori ga povezuju sa estetikom *posljednjeg naturalizma (ultimo naturalismo)*,⁹ koji prirodu vidi ne samo kao formu ili ideju, već kao egzistencijalno iskustvo, doživljaj prirode vođen strašću i osjećanjima umjetnika. Nije riječ o opisu prirode i motiva, već o iskustvu prirode, o osjećaju metafizičke povezanosti s njom koje je transponovano na platno ili drugi medijum enformelnim plastičkim jezikom. Tu vrstu povezanosti s rodnim podnebljem, crnogorskim kršem, morem i nebom, Filo je njegovao tokom cijelog svog stvaralaštva. Njegovo slikarstvo iz doba enformela, možda najbliže opisuje Đovani Karandente (Giovanni Carandente), konstatujući da je ono *metaforička vizija prirode*, i da je to, zapravo, jezikom i postupkom enformela *otelotvorena memorija*.¹⁰

Shvatajući umjetnost kao jedino egzistencijalno uporište, Filo je tokom svog stvaralaštva i razvojnih faza ostajao prevashodno slikar.

⁸ Z. B., *Branko Filipović Filo: Sinteza forme i enformela, Pobjeda*, 16. IV 1967, 3.

⁹ Denegri Ješa, „Slikarstvo Branka Filipovića Fila: formiranje, konteksti, značenja, vrednosti”, u: *Filo*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje/Beograd, 2011, 20–21.

¹⁰ Karandente Đovani, „Branko Filipović Filo”, u: *Filo*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje/Beograd, 2011, 265.

Nikada nije odstupao od svojih načela, niti je pravio kompromise kako bi sebi osigurao mjesto i privilegije u institucionalnim okvirima. Ostajao je dosljedan svom pozivu čak i kada nije pravovremeno valorizovan od strane kritike u lokalnom kontekstu. Ta, da kažemo, nepravda, ispravljena je selekcijom njegovog djela za izložbu *Enformel u Beogradu* 1982. godine, istoričara umjetnosti i likovnog kritičara Lazara Trifunovića, koja je predstavljala konačno zaokruživanje i istorizaciju ove pojave na beogradskoj umjetničkoj sceni, a time i umjetnikove pozicije u okviru nje.

Djelovanje Branka Filipovića Fila kao da je teklo uporedo sa dominantnim, manifestnim tokom enformela u trenutku nastajanja i razvoja, uz povremene susrete i dodirivanja u trenucima kada je Filo već otišao dalje u svojim istraživanjima, kada je izašao iz enformela i ušao u polja apstraktne ekspresije i „čistog slikarstva”. Nekada mu se i vraćao, uvijek ostajući nepokolebljiv u težnji za slobodom stvaralačkog čina i njegovanja slike i slikarstva kao takvih.

Istrajnost u stvaralaštvu i predanost umjetnosti, na metaforičkom nivou možda najbolje opisuju umjetnikove riječi, koje je citirao Zoran Gavrić, u čijoj selekciji je Filo predstavljao Jugoslaviju na Bijenalu u Veneciji 1990. godine, u tekstu u *Politici* povodom smrti umjetnika, koji je za sebe govorio da je *on slikar koji za jednom slikom ide čitavog života i — ako sve slike jednog umjetnika stavite jednu pored druge — shvatite da je sve povezano, spojeno u jednu sliku.*

LITERATURA

1. Berkuljan Z., *Branko Filipović — Filo: Ne plašim se ni folkloru, Pobjeda*, Titograd, 13. IX 1970.
2. Denegri Ješa, *Srpska umetnost 1950–2000. Pedesete*, Orion, Beograd, 2013.
3. Denegri Ješa, „Slikarstvo Branka Filipovića Fila: formiranje, konteksti, značenja, vrednosti”, u: *Filo*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje/Beograd, 2011.
4. Karandente Đovani, „Branko Filipović Filo”, u: *Filo*, Narodni muzej Crne Gore, Cetinje/Beograd, 2011
5. Kruljac L. Vesna, *Beogradski enformel u polemičkom kontekstu srpske kulture pedesetih i šezdesetih godina 20. veka*, (doktorska disertacija), Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd 2015. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4261/Disertacija67.pdf?sequence=6&isAllowed=y> (Pristupljeno: 14. 5. 2023)

6. Trifunović Lazar, „Enformel u Beogradu”, u: *Studije, ogledi, kritike*, 3, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1990, 111–149.
7. Vukadinović S., Pavlović M., Susret sa umjetnikom — *Svježi rukopis prirode, Pobjeda*, Titograd, 15. IX 1975.
8. Z. B., *Branko Filipović Filo: Sinteza forme i enformela, Pobjeda*, Titograd, 16. IV 1967.

Ana IVANOVIĆ

BRANKO FILIPOVIĆ FILO — ART WITHOUT COMPROMISE

Summary

The text is an adapted summary of the lecture held on the occasion of the 25th anniversary of the death of Branko Filipović Filo, organized by MASA, in November 2022. The text deals with the artistic practice of Branko Filipović Filo, with a special focus on the early period and art informel in the context of socio-political circumstances from the end of the fifties and the first half of the sixties of the 20th century, as well as on the issue of historicization and contextualization of the position of his artistic activity.

Key words: contextualization, art informel, painting, artistic position

Branko Filipović Filo, bez naziva, 1954, kombinovana tehnika na papiru, 15 x 19,5 cm, Narodni muzej Crne Gore. Foto: Lazar Pejović

Branko Filipović Filo, bez naziva, 1956, kombinovana tehnika na papiru, 21,5 x 29,5 cm, Narodni muzej Crne Gore. Foto: Lazar Pejović

Branko Filipović Filo, bez naziva, 1956, kombinovana tehnika na platnu, detalj, 27,5 x 52 cm, Narodni muzej Crne Gore. Foto: Lazar Pejović

Branko Filipović Filo, *Horizont* 1963, kombinovana tehnika na platnu, 50 x 56,5 cm, Narodni muzej Crne Gore. Foto: Lazar Pejović

